

آسیب‌شناسی برنامه‌های توسعه در ج.ا. ایران و ارائه چارچوب برنامه‌ریزی متوازن در حکومت اسلامی محمد رضا زین‌الدینی^۱

چکیده

وجود برنامه‌های مختلف توسعه در ۶۶ سال گذشته در ایران و برنامه‌های بخشی ذیل آنها و وجود مشکلات در بسیاری از حوزه‌های برنامه‌ای در کشور موجب شد تا به روش گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای و جستجو در مقالات به آسیب‌شناسی برنامه‌های مذکور و رویکرد هر یک بپردازیم. با جمع‌آوری اطلاعات اولیه از برنامه‌های موجود و مقایسه هر یک از آنها نکته مهمی برای محقق پدیدار شد. در برنامه‌ریزی‌های کلان و تهیه اسناد بلندمدت و راهبردی در برخی از حوزه‌ها، برنامه‌ها و اسناد مناسبی تهیه شده است. در حالی که در بعضی دیگر هنوز هیچ سند مشخصی تنظیم نشده است. از آنجایی که بسیاری از حوزه‌های برنامه‌ریزی شده تنیده در دیگر حوزه‌های برنامه‌ریزی نشده است، این عدم توازن و ناهماهنگی به صورت یک ناهنجاری در اجرای برنامه‌ها خودنمایی کرده و ناکارآمدی یا عدم بهره‌وری در برنامه‌های موجود را حاصل شده است. سرعت تغییرات و تحولات موجود در جوامع کنونی و تغییر انتظارات و خواسته‌ها و مطالبات مردم از دولت‌ها در عصر حاضر از یک طرف و لزوم بهره‌گیری کارآمد و اثربخش از منابع محدود جامعه از طرفی دیگر در مسیر تمدن‌سازی نوین اسلامی موجب شده است تا مدیریت بهینه منابع و پاسخگویی به نیازهای جامعه امری گریزناپذیر از سوی دولت‌ها و حاکمیت‌های هر دوره در نیل به جامعه اسلامی تلقی شود. از این رو در پایان این تحقیق چارچوبی سه وجهی برای برنامه‌ریزی متوازن در حکومت اسلامی ارائه خواهد شد.

واژگان کلیدی: برنامه‌ریزی متوازن، حکومت اسلامی، برنامه توسعه پنج ساله، آسیب‌شناسی برنامه‌های توسعه

^۱ دانشجوی دکتری مدیریت فناوری اطلاعات دانشگاه علامه طباطبایی

۱. مقدمه

"پیشرفت، حرکت است، راه است، صیورت است؛ ... پیشرفت دارای ابعادی است؛ و پیشرفت در مفهوم اسلامی، با پیشرفت یک بُعدی یا دو بُعدی در فرهنگ غربی متفاوت است؛ چند بُعدی است... هدف ملت ایران و هدف انقلاب اسلامی، ایجاد یک تمدن نوین اسلامی است... این تمدن نوین دو بخش دارد: یک بخش، بخش ابزاری است؛ یک بخش دیگر، بخش متنی و اصلی و اساسی است. به هر دو بخش باید رسید... بخش ابزاری عبارت است از همین ارزش‌هایی که ما امروز به عنوان پیشرفت کشور مطرح می‌کنیم: علم، اختراع، صنعت، سیاست، اقتصاد، اقتدار سیاسی و نظامی، اعتبار بین‌المللی، تبلیغ و ابزارهای تبلیغ؛ این‌ها همه بخش ابزاری تمدن است؛ وسیله است. البته ما در این بخش در کشور پیشرفت خوبی داشته‌ایم. کارهای زیاد و خوبی شده‌است؛ هم در زمینه‌ی سیاست، هم در زمینه‌ی مسائل علمی، هم در زمینه‌ی مسائل اجتماعی، هم در زمینه‌ی اختراعات... اما بخش حقیقی، آن چیزهایی است که متن زندگی ما را تشکیل می‌دهد؛ که همان سبک زندگی است... اگر ما در این بخشی که متن زندگی است، پیشرفت نکنیم، همه پیشرفت‌هایی که در بخش اول کردیم، نمی‌تواند ما را رستگار کند؛ نمی‌تواند به ما امنیت و آرامش روانی ببخشد؛ همچنان که می‌بینید در دنیای غرب نتوانسته... اصل قضیه این است که ما بتوانیم متن زندگی را، این بخش اصلی تمدن را اصلاح کنیم. البته در انقلاب، در این بخش، پیشرفت ما چشم‌گیر نیست؛ در این زمینه، ما مثل بخش اول حرکت نکردیم، پیشرفت نکردیم. باید آسیب‌شناسی کنیم چرا ما در این بخش پیشرفت نکردیم؟ بعد از آنکه علت‌ها را پیدا کردیم، آن وقت بپردازیم به این که چگونه می‌توانیم این‌ها را علاج کنیم. (خامنه‌ای، ۱۳۹۱)"

برای یافتن آن بخش از آسیب‌ها که بر عهده دولت‌ها و حکومت بوده‌است و در برنامه‌ریزی‌ها لحاظ نشده‌است، به مرور مقالات آسیب‌شناسی برنامه‌های توسعه خواهیم پرداخت. در پایان با جمع‌بندی آسیب‌های شناسایی شده راهکاری برای علاج آنها ارائه باید کنیم.

۲. روش تحقیق

طراحی مدل برنامه‌ریزی متوازن در حکومت اسلامی برای تکمیل بخشی از الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت، با تکیه بر رویکرد تفکر نظام‌مند می‌تواند باشد. در این مدل تمام عامل‌های مؤثر در برنامه‌ریزی به صورت یکپارچه مورد توجه قرار می‌گیرد و تأثیر هر عامل بر عوامل دیگر بررسی می‌شود. هدف این مقاله تبیین مفهوم چارچوب نظام‌مندی است که محصول آن برنامه‌ریزی متوازن به عنوان عامل کارآمدسازی الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت کشور است. فرضیه اصلی تحقیق این است - که چون برنامه‌های توسعه در کشور در ابعاد مختلف نتایج متفاوتی را حصول کرده‌اند - کارآمدی الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت ج.ا.ایران نیازمند یک برنامه‌ریزی متوازن در همه حوزه‌های برنامه‌ای است.

متغیرهای مستقل "مؤلفه‌های نظام‌مند برنامه‌ریزی" و "ارتباط بین این مؤلفه‌ها" و متغیر وابسته "پیشرفت همه جانبه و متوازن ملی و منطقه‌ای کشور" است.

مسئله اصلی و پرسش اساسی تحقیق پیشرو این است که چگونه می‌توان با تکیه بر یک برنامه‌ریزی متوازن، میان عوامل و مؤلفه‌های اساسی برنامه‌ریزی کلان و کارآمدسازی الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت ملی، رابطه‌ای نظام‌مند برقرار کرد؟ برای پاسخگویی به پرسش‌های مسأله به مرور مقالات آسیب‌شناسی برنامه‌های توسعه در کشور از ابتدای آغاز برنامه‌ریزی‌های بلند مدت در کشور پرداخته‌ایم. برای این منظور نخست اطلاعات به طور کتابخانه‌ای گردآوری و به روش توصیفی مطالعه شده‌اند. سپس با تحلیل محتوای اسناد فرادستی نظام، نسبت به استخراج ابعاد برنامه‌ریزی در برنامه‌های بلند مدت پرداخته‌ایم. در ادامه با عنایت به شاخص‌های فرهنگی در سند شاخص‌های راهبردی، ابعاد و مؤلفه‌های فرهنگی کارگروه تدوین شاخص‌های فرهنگی نقشه مهندسی فرهنگی کشور (ویرایش سوم) و با نظر نخبگان ابعاد دیگری از برنامه‌ریزی متوازن را به عنوان ارزش‌های برنامه مشخص و در نهایت با ترکیب این ابعاد، چارچوب برنامه‌ریزی متوازن در حکومت اسلامی را ارائه خواهیم داد.

برای ادامه تحقیق، به علت عدم امکان در پیاده سازی آن در ابعاد ملی، روایی و پایایی یافته‌ها و نتایج پژوهش با مراجعه به نظر خبرگان به روش دلفی مورد آزمون قرار خواهد گرفت و چارچوب در قالب نتایج تحقیق پس از اصلاحات خبرگان ارائه خواهد شد.

۳. بیان مسئله

با مرور مقالات مربوط به آسیب‌شناسی برنامه‌ریزی‌ها و برنامه‌های بلندمدت در ایران و ارائه روشی در جهت رفع آسیب‌های برنامه‌ای، محقق به بازشناسی مسیر برنامه‌ریزی در ایران و روند اجرای برنامه‌ها در دو دوره پیش و پس از انقلاب اسلامی در مقالات مذکور پرداخت. یکی از عمده آسیب‌های این برنامه‌ها عدم توجه به درهم تنیده بودن ابعاد مختلف برنامه‌ای و ارتباط علی و معلولی برنامه‌ها با یکدیگر است. در واقع در فرآیند برنامه‌ریزی و محتوای آن به تأثیر ابعاد در بُعدهای دیگر توجهی نشده است.

۱.۳. آسیب‌های شناسایی شده در برنامه‌های عمران پیش از انقلاب

از تفکر برنامه‌ریزی در ایران در سال ۱۳۱۲ و تشکیل شورای برنامه‌ریزی در سال ۱۳۱۶ و در نهایت تدوین و تصویب نخستین برنامه هفت‌ساله عمرانی در سال ۱۳۲۷ و متعاقب آن مبتنی کردن توسعه به برنامه‌ریزی، قریب به ۷۰ سال می‌گذرد. برنامه اول که شکل ناقصی از برنامه‌ریزی متمرکز بود و تنها به منظور هدایت منابع حاصل از نفت اجرا شد، به تدریج و به دلیل افزایش هزینه‌های جاری دستگاه‌های دولتی، از مسیر خود منحرف شد و به سمت برنامه‌ریزی متمرکزتر گرایش یافت. جدول ۱ سیر برنامه‌ریزی برنامه‌های بلندمدت عمرانی پیش از انقلاب را بیان می‌کند.

جدول ۱: برنامه‌های بلندمدت عمرانی پیش از انقلاب

تنها به مدت دوسال اجرا شد و با آغاز ملی شدن صنعت نفت در سال ۱۳۲۹ و تحریم همه جانبه ایران و قطع درآمد دولت از نفت که بایستی صرف اجرای برنامه می‌شد، انجام آن متوقف شد، به طور کلی این برنامه به دلیل درگیری‌های سیاسی و قطع کمک‌های امریکا و عدم صدور نفت، برنامه موفق نبود، به گونه‌ای که از مجموع ۲۱ میلیارد ریال اعتبار طرح، حدود ۲۰٪ از آن جذب گردید (قدیری معصوم، ۱۳۷۷، ۹۷).	۱
همزمان با آغاز دوباره فعالیت در بخش نفت در سال ۱۳۳۲ برای مدت ۷ سال برنامه‌ریزی و به مورد اجرا گذاشته شد. هدف کلی این برنامه افزایش تولید، بهبود در تکثیر صادرات و تهیه مایحتاج مردم در داخل کشور و ترقی کشاورزی، صنایع، اکتشاف و بهره‌برداری از معادن و ثروت‌های زیرزمینی و اصلاح و تکمیل وسایل ارتباطی و اصلاح امور بهداشت عمومی و انجام هر نوع عملیات برای عمران کشور و بالا بردن سطح فرهنگ و زندگی افراد و نیز بهبود وضع معیشت عمومی بود (سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۷۷:۱۲). اعتبارات مصوب این برنامه ۷۰ میلیارد ریال بوده و تامین هزینه‌های آن بیشتر به وسیله درآمد نفت صورت گرفته و غیر از منبع اصلی یاد شده، ۲۵ میلیارد ریال از طریق دریافت وام تامین شده است (رزاقی، ۱۳۶۸:۱۷۴). بنابراین برنامه هفت ساله دوم را در حقیقت نمی‌توان یک برنامه توسعه اقتصادی به مفهوم علمی کلمه دانست، بلکه این برنامه در درجه اول فقط تخصیص بودجه بین طرح‌ها و رشته‌های مختلف اقتصادی کشور بوده است (مرکز تحقیقات اقتصاد ایران، ۱۳۷۸:۲۶۱).	۲
اولین برنامه جامع بود که بخش‌های مختلف دولتی و خصوصی را در بر می‌گرفت و باعث شد تا ارتباط منطقی بین آنها با توجه بیشتر به بخش خصوصی و اهداف کمی رشد اقتصادی پیش‌بینی شده در برنامه، حتی المقدور رعایت شود. برنامه عمرانی سوم، برصنعتی شدن کشور به عنوان راهبرد سازوکار مهم جهت توسعه فراگیر اقتصادی تاکید داشت که در آن بخش خصوصی به سرمایه‌گذاری در صنایع	۳

سومین کنفرانس آکادمی اسلامی ایرانی میثرف

واکاوی مضامین و نظریه‌های رایج توسعه و تجارت ایران و جهان: بر سوی نظریه اسلامی ایرانی میثرف

اردیبهشت و خرداد ۱۳۹۳

<p>سبک ترغیب و تشویق شده بود. طی این برنامه زیربنای صنعتی درونگرا بنیان نهاده شده، که فاقد مزیت نسبی بود که هنوز هم میراث آن در کشور باقی است. کارکرد این برنامه در راستای اهداف آن نبود زیرا اکثر صنایع سرمایه‌بر بودند. هدف اصلی برنامه مبنی بر بهبود تراز پرداخت‌های خارجی، اتکا به صنایع داخلی و محدودیت واردات کالاهای مصرفی بود که عملاً محقق نشد، به طوری که افزایش و ارتقای درآمد نفت هم نتوانست از کسری تراز پرداخت‌های خارجی جلوگیری کند (سازمان برنامه بودجه، ۱۳۷۷: ۱۸). انجام اصلاحات ارضی در طول این برنامه موجب مهاجرت میلیون‌ها روستایی به شهرها و تشدید رشد بخش خصوصی شد. این امر نه تنها نیروی کار ارزان برای فعالیت‌های اقتصادی در شهرها اعم از صنعت و ساختمان و خدمات را فراهم ساخت، بلکه بازار تولید و مصرف روستا را نیز زیر سلطه سرمایه‌داری و روبه رشد قرار داد. به این ترتیب بازارهای روستایی که پیش از آن بیشتر به صورت محیط‌های بسته خودکفا کمتر زیر نفوذ و سلطه بازار قرار داشت، به روی کالاهای تولیدی و وارداتی کشور گشوده شد. در نهایت، در این برنامه عمرانی که تدوین و اجرای آن با اجرای قانون اصلاحات ارضی و از هم گسیختگی نظام اقتصادی-اجتماعی دهات و تصویب قانون تشکیل انجمن‌های ده، اصلاح امور اجتماعی و عمران دهات تقارن داشت به دلیل فقدان اهداف مشخص در عمران روستایی کار مهمی انجام نشد (قدیری معصوم، ۱۳۸۲: ۱۱۳).</p>	<p>این برنامه با این هدف تدوین شده بود که از طریق اعمال راهبرد صنعتی شدن به روش جانشینی واردات، ابتدا با تولید مواد اولیه و سپس درآمدهای سرمایه‌ای، اقتصاد ایران را از وابستگی به نفت رها کند، اما این هدف هرگز محقق نشد. یکی از سیاست‌های این برنامه سیاست ایجاد واحدهای کشت و صنعت در مقیاس وسیع و تسهیلات وام‌های کشاورزی بلندمدت و فعالیت‌های مالیاتی خاص به ویژه در زمین‌های آبی زیر سدها برای تحقق اهداف فوق برنامه‌ریزی شدند. واحدهای کشت و صنعت با فرهنگ و کشاورزی سنتی ایران انطباق نداشت. عملکرد بخش کشاورزی در برنامه چهارم ضعیف بود، چون در حالی که بخش‌های صنعت و خدمات در خلال برنامه رشد سالانه ۱۴ و ۱۴/۸ درصد را تجربه کرد، بخش کشاورزی رشد سالانه ۳/۸ درصد داشت. این رقم از دیدگاه هیئتی از بانک جهانی خوش بینانه تلقی شد و رقم واقعی ۳/۱ درصد اعلام شد. (مرکز تحقیقات اقتصاد ایران، ۱۳۷۸: ۳۹۵). در نهایت با اجرای این برنامه و هجوم صنعت به کشور و توسعه نامتوازن و عدم تعادل منطقه‌ای، با عدم علاقه مسئولین به رفع مشکلات روستائیان ادامه هجوم جمعیت روستا به شهر به علت توسعه امکانات در شهرهای بزرگ به ویژه تهران، کاهش کشاورزی و افزایش بیکاری حاصل شد (لطیفی، ۱۳۸۸، ۱۲۳). در نتیجه کشور با مشکلات بیش از پیش اشتغال، تولید و ناهنجاری‌های فرهنگی و اجتماعی روبرو شد.</p>
<p>کمی قبل از افزایش قیمت بین‌المللی نفت آغاز شد، بنابراین با تجدید نظر در ارقام آن در اواسط این برنامه، رقم هزینه‌ای آن به ۳ برابر افزایش یافت. این افزایش موجب شد که سیل کالاهای خارجی به بازار ایران سرازیر شود و بسیاری از کارخانه‌ها را که طی برنامه‌های قبلی به وجود آمده بودند و توان رقابت بین‌المللی نداشتند، به ورطه ورشکستگی و تعطیلی بکشاند. برنامه عمرانی پنجم در نیمه راه با افزایش اعتبارات به سه بخش عمومی، اجتماعی و اقتصادی تقسیم شد. در این برنامه نیز تفاوت زیادی در نرخ رشد کشاورزی و دیگر صنایع دیده می‌شود (مرکز تحقیقات اقتصاد ایران، ۱۳۷۸: ۳۱۸). در برنامه پنجم، عمران روستا موقعیت تازه‌ای به خود گرفت و گسترش خدمات اجتماعی - و نه اقتصادی - به روستاها یکی از اهداف عمده در فصل امور اجتماعی تلقی شد.</p>	

۲.۳. آسیب‌های شناسایی شده در برنامه‌های توسعه پس از انقلاب

پس از پایان جنگ هشت ساله، مشخص شده بود که تبعات منفی اقتصادی جنگ و عملکرد اقتصاد دولتی، کارآمد نبوده است. از این رو لازم بود تحولی در رویه سیاست‌گذاری و اولویت‌های اقتصادی ایجاد شود. به این ترتیب، دولت از یک سو تحت تأثیر مشکلات اقتصادی داخلی و از سوی دیگر تحت تأثیر حاکمیت سرمایه‌داری و اقتصاد بازار بر جهان، به دنبال شکست و فروپاشی اقتصاد سوسیالیستی با اولویت دادن به ملاحظات اقتصادی و توسعه اقتصادی، اصلاحاتی را آغاز نمود که اولاً بخش خصوصی نقش عمده را در اقتصاد بازی کند و ثانیاً حوزه مشارکت سرمایه خارجی در اقتصاد ملی گسترش یابد. آزادسازی، خصوصی‌سازی، ادغام در بازار جهانی، سیاست درهای باز، تشویق سرمایه‌گذاری‌های خارجی

سومین کنفرانس الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت

واکاوی مفاهیم و نظریه‌های رایج توسعه و تجارب ایران و جهان: بر سوی نظریه اسلامی ایرانی پیشرفت

اربدی‌بشت و خرداو ۱۳۹۳

و در نهایت سیاست تعدیل اقتصادی، نمود این جهت‌گیری‌های جدید بود و این درست در نقطه مقابل سیاست اقتصادی دهه اول انقلاب به شمار می‌رفت. به این ترتیب در آغاز دهه دوم انقلاب، سیاست‌های اقتصادی دولت تغییر یافت و بر اساس آن، دو برنامه توسعه اقتصادی- اجتماعی، تدوین و اجرا شد (شیرزادی، ۱۳۸۸، ۳۵). سیر برنامه‌های توسعه پس از انقلاب در جدول ۲ آمده است.

جدول ۲: برنامه‌های پنج‌ساله توسعه پس از انقلاب

۱۳۶۷-۱۳۷۲	این برنامه (۱۳۶۸-۱۳۷۲) که با رویکرد بازسازی ویرانی‌های جنگ تدوین شده بود و به برنامه سازندگی شهرت یافت در شرایط خاص سال ۱۳۶۷ و با فقدان اطلاعات و آمار کافی و دقیق تهیه شد، برنامه‌ای به منظور راه‌اندازی اقتصاد و سوق دادن آن به طرف اقتصاد کمتر دولتی بود. در این برنامه، رشد اقتصادی و فرهنگی از راه افزایش اعداد و ارقام مربوط به فعالیت‌های اقتصادی و فرهنگی و تأسیسات اجتماعی، منظور شده و به مسأله کیفی توسعه، یعنی پیدا شدن تحول روحی و فکری در مردم جامعه و طرز تفکر آنها نسبت به محیط اجتماعی، اقتصادی و سیاسی، توجهی مبذول نشده بود.
۱۳۷۴-۱۳۷۸	برنامه دوم (۱۳۷۴-۱۳۷۸) فاقد راهبرد بود و مشخص نبود که خواسته‌ها چگونه محقق خواهد شد (ورمرزیار، ۱۳۸۹، ۷). سیاست‌های کلی برای اولین بار توسط مجمع مصلحت نظام تدوین و توسط رهبری ابلاغ شده بود. اما در اجرا، سیاست مشخصی از سوی مجریان به چشم نمی‌خورد. این ایرادات از برنامه اول به ارث برده شده بود. این برنامه همچون برنامه اول درون نسلی بود یعنی تولید را محور قرار داده و از سهم نسل‌های آینده از منابع غافل مانده بود (ورمرزیار، ۱۳۸۹، ۵).
۱۳۷۹-۱۳۸۳	این برنامه (۱۳۷۹-۱۳۸۳) به انگیزه انجام اصلاحات ساختاری تهیه و تدوین شد. به طور کلی برنامه سوم توسعه، یک برنامه همه جانبه برای تنظیم حرکت توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی بود که کشور برای اولین بار به این نقطه در برنامه‌ریزی رسیده بود. اما هنوز یک آسیب بزرگ در فرآیند برنامه‌ریزی وجود داشت که ارتباط حوزه‌های فوق در برنامه مشخص نشده بود. برای مثال برای فضا و امکانات آموزشی برنامه‌ریزی شده است، اما در رابطه با محتوای فرهنگی، اجتماعی، فنی، ورزشی و مهارتی ارائه شده در آموزش و پرورش و آموزش عالی برنامه‌ای وجود ندارد. این برنامه نیز همچنان درون نسلی بود (ورمرزیار، ۱۳۸۹، ۵).
۱۳۸۴-۱۳۸۸	برنامه چهارم (۱۳۸۴-۱۳۸۸) اولین برنامه‌ای بود که میان نسلی بود و با نگاهی بلند مدت برای دو دهه بعد از خود نیز هدف گذاری کرده بود و اهداف کلان برنامه‌های پنج‌ساله را را تا دوره هفتم آن مشخص کرده بود (ورمرزیار، ۱۳۸۹، ۵). همچنین برای اولین بار ادبیات علوم دانش‌محور در آن با عنوان توسعه دانش پایه در اهداف آن گنجانده شد. ضعف در مشخص کردن راهبردها و عدم وجود شاخص‌های مناسب، این برنامه را نیز دچار چالش کرد.
۱۳۹۰-۱۳۹۴	برنامه پنجم (۱۳۹۰-۱۳۹۴) اولین برنامه‌ای است که در سیاست‌های کلی برنامه زمینه‌هایی از رویکرد برنامه‌ریزی متوازن به صورت ناقص دیده می‌شود. در این سیاست‌ها برنامه‌ریزان مکلف به تهیه پیوست فرهنگی برای طرح‌های مهم شدند یعنی برای طرح‌های مهم اقتصادی، سیاسی، اجتماعی، علمی و... نگاهی فرهنگی نیز در طرح مورد نظر وجود داشته باشد (قانون برنامه پنج‌ساله توسعه جمهوری اسلامی ایران ۱۳۹۴-۱۳۹۰، ۱۹، ۱۳۹۰). هرچند در عمل با عدم درک صحیح برنامه‌ریزان در دستگاه‌های اجرایی این رویکرد در بسته‌های اجرایی دستگاه به اجرا در نیامده و در برنامه‌های اقدام دیده نشده است. این برنامه میان نسلی بوده و با نگاهی بلند مدت نوشته شده است. یکی از ویژگی‌های مهم این برنامه ماده ۱ آن مبنی بر تهیه الگوی توسعه اسلامی- ایرانی جهت تحقق شاخص‌های عدالت اجتماعی و اقتصادی است. این ماده می‌تواند زمینه ایجاد رویکرد برنامه‌ریزی متوازن را پررنگ‌تر نماید.

۳.۳. جمع بندی آسیب‌های شناسی شده در برنامه‌های عمران و توسعه کشور

در برنامه‌های پیش از انقلاب تمرکز برنامه به ترتیب در دو برنامه اول و دوم کشاورزی و عمران، برنامه‌های سوم و چهارم صنعت و خدمات بود. برنامه پنجم با رشد قیمت نفت،

توسعه اجتماعی روستاها را مورد نظر داشت که با انبوه واردات، کشور به عنوان یک مصرف کننده بزرگ بدون زیر ساخت فرهنگی و اجتماعی دچار بحران مصرف‌گرایی شد که تا کنون ادامه دارد (ورمرزیار، ۱۳۹۱، ۶۳). طی دهه ۱۳۴۰ رشد متفاوت در بخش‌های مختلف اقتصاد و نقاط گوناگون کشور و توجه بیشتر به رشد کمی و بی‌توجهی به مسایل فرهنگی و سیاسی، کشور را با یک رشته نقاط انفجاری مواجه ساخت (تجلی، ۱۳۸۱، ۲۰۱).

در برنامه‌های توسعه پس از انقلاب و در اولین برنامه با توجه به آثار جنگ، سازندگی در دستور کار دولت قرار گرفت. برنامه دوم سیاست‌های کلی تدوین برنامه برای اولین بار توسط رهبری ابلاغ شد. این دو برنامه فاقد راهبرد اجرایی مشخص بودند و تنها زمان خود را مورد نظر داشتند یعنی درون نسلی بودند (ورمرزیار، ۱۳۸۹، ۵). برنامه سوم نخستین برنامه در همه حوزه‌های برنامه‌ریزی کشور بود و ابعاد مختلف فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی، سیاسی، محیط زیست، دفاعی و ... را در خود جای داده بود (سازمان مدیریت و برنامه ریزی کشور، ۱۳۸۲: هفده و هجده). این برنامه نیز درون نسلی بود. برنامه چهارم اولین گام برنامه‌ریزی میان نسلی در کشور بود که برای نخستین بار طی ۶۰ سال برنامه‌ریزی به اقتصاد دانش‌بنیان پرداخته بود. با این وجود در کلیه برنامه‌های فوق چه قبل و چه بعد از انقلاب هیچ ارتباط بین بخشی برنامه‌ای بین ابعاد مختلف فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی، سیاسی، محیط زیست، دفاعی و ... دیده نمی‌شود. برنامه پنجم از نظر پرداختن به بُعد فرهنگی در همه طرح‌های مهم، آغازین رویکرد برنامه‌ریزی متوازن را در خود دارد. هرچند در عمل شاید کار قابل ذکری صورت نپذیرفته باشد.

عدم وجود رویکرد برنامه‌ریزی متوازن موجب پر رنگ شدن نگاه سود محور و با وجهه اقتصادی در برنامه‌ها شده است. این پدیده رشد نامتوازن در بخش‌های مختلف اقتصادی و در نقاطی خاص بیشتر به علت مکانیزم‌های سرمایه‌داری پیرامونی شده است که از نظر مکانی شدت گرایش به عدم تعادل و نیاز به فوق تمرکز دارد. مهمترین دلیل اینگونه فوق تمرکزها، نیاز فعالیت‌های اقتصادی در سرمایه‌داری پیرامونی به زیرساخت‌های گران قیمت و وسیع، بازار فروش گسترده و نزدیک است (حسامیان، ۱۳۷۷، ۸۱).

در مجموع هر کدام از برنامه‌های عمرانی قبل از انقلاب اسلامی و برنامه‌های پنج ساله توسعه پس از آن با توجه به اهدافی که دنبال می‌کند در راستای رسیدن به آن با مشکلاتی

سومین کنفرانس الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت

واکاوی مفاهیم و نظریه‌های رایج توسعه و تجارب ایران و جهان: بر سوی نظریه اسلامی ایرانی پیشرفت

اردیبهشت و خرداد ۱۳۹۳

مواجه می‌باشد که این آسیب‌ها در سه بخش زیر قابل ادراک است (شبکه تحلیلگران تکنولوژی ایران، ۱۳۸۸، ۱) و (خاندوزی، ۱۳۸۹، ۱۱۵):

- ایرادهای مربوط به شروط صفر یا پیش‌نیازهای برنامه‌ریزی
- ایرادهای مربوط به فرآیند برنامه‌ریزی
- ایرادهای مربوط به محتوای برنامه‌ریزی
- ایرادهای مربوط به اجرای برنامه

با توجه به ایرادهای موجود محقق در صدد ارائه راهکاری برای رفع چند ایراد در فرآیندها و محتوای مربوط به برنامه ریزی برآمد. در جدول ۳ عناوین این ایرادات را ذکر کرده‌ایم.

جدول ۳: ایرادهای مربوط به برنامه‌ریزی (شبکه تحلیلگران تکنولوژی ایران، ۱۳۸۸، ۱)

ایرادهای مربوط به فرآیند برنامه‌ریزی	
۱-	به مشارکت نگرفتن ذینفعان و عدم حصول اجماع و توافق در برنامه‌های توسعه
۲-	مداخله دیدگاه‌های غیرکارشناسی در برنامه‌های توسعه
۳-	ملاحظات مرتبط با زمانبندی فرآیند برنامه‌ریزی
۴-	آسیب‌های ناشی از تقدم و تأخر زمانی غیرمنطقی در فرآیند برنامه
۵-	نگاه بودجه‌ای به برنامه در دستگاهها و بخش‌ها
۶-	نگاه فصلی و عدم استمرار برنامه‌ریزی
۷-	عدم ترکیب مناسب نظر کارشناسی برنامه‌ریزان
۸-	تمرکزگرایی در برنامه‌ریزی
ایرادهای مربوط به محتوای برنامه‌ریزی	
۱-	ابهام در نحوه ارتباط اسناد بالادستی و برنامه‌های میان‌مدت
۲-	جامعیت برنامه‌ها و عدم اولویت‌گذاری صحیح در اهداف برنامه
۳-	کلی و تفسیرپرگار بودن برخی مواد و تفصیلی بودن افراطی برخی دیگر
۴-	عدم وجود الگوی روشن و رابطه علی و معلولی صحیح میان اجزای برنامه
۵-	با ثبات در نظر گرفتن شرایط و عدم توجه به سناریوهای احتمالی در آینده
۶-	عدم وجود برنامه‌های اجرایی و عملیاتی
۷-	عدم توازن بین هزینه و مطلوبیت‌های نیل به هدف
۸-	عدم همخوانی با برنامه‌های توسعه قبلی
۹-	دولت‌زدگی برنامه
۱۰-	عدم برنامه‌ریزی فضایی و منطقه‌ای
۱۱-	تداخل مفاد برنامه‌های توسعه با شرح وظایف دستگاهها
۱۲-	عدم هم‌سویی و یکپارچگی برنامه‌های بخش‌ها، در مسیر نیل به اهداف ملی
۱۳-	غلبه رویکردهای کمی و تکنیک‌های اقتصادسنجی بر تحلیل‌های سیاستی

محقق در پی رفع ایرادات ۵ و ۷ فرآیندی و ۴، ۶ و ۱۲ محتوایی بوده و راهکار ارائه داده است.

۴. پیشینه تحقیق

محققین در سطح مقالات علمی مربوط به ارزیابی برنامه‌های توسعه یا عمرانی قبل از انقلاب اسلامی و برنامه‌های پنج ساله توسعه پس از آن کمتر به این موضوع پرداخته‌اند. بیشتر تولیدات علمی این حوزه متعلق به نشریات تخصصی مراکز اقتصادی و سازمان‌های دولتی است. از اینرو برنامه‌های توسعه و عمران بیشتر از منظر اقتصادی در این مقالات مورد بررسی قرار گرفته‌است. در مقالات بین‌المللی نیز بیشتر تولیدات به صورت مطالعات موردی بوده و برنامه‌های توسعه کشورها را بصورت موردی بررسی کرده‌اند. با اینکه در آسیب‌شناسی برنامه‌های توسعه و عمران ایران اندک مقالاتی وجود دارد اما در ارائه چهارچوب یا مدل برنامه‌ریزی در این عرصه فقط مقاله "الگوی مطلوب توسعه ایرانی" تألیف محمدباقر نوبخت وجود دارد (دبیرخانه نشست اندیشه‌های راهبردی، ۱۳۹۰، ۲۳۵).

۵. مفاهیم بنیادین

امام خمینی در بند ۵ فرمان سیاست‌های کلی نظام اسلامی در دوران بازسازی کشور در ۱۱ مهر ۱۳۶۷ تأکید می‌کنند (موسوی خمینی، ۱۳۶۷، ۱۵۸):
برنامه‌ریزی در جهت رفاه متناسب با وضع عامه مردم توأم با حفظ شعائر و ارزش‌های کامل اسلامی و پرهیز از تنگ‌نظری‌ها و افراط‌گرایی‌ها و نیز مبارزه با فرهنگ مصرفی که بزرگترین آفت یک جامعه انقلابی است و تشویق به تولیدات داخلی و برنامه‌ریزی در جهت توسعه صادرات و گسترش مبادی صدور کالا و خروج از تکیه به صادرات نفت و نیز آزادی صادرات و واردات و به طور کلی تجارت بر اساس قانون و با نظارت دولت در نوع و قیمت.

مقام معظم رهبری نیز در اجلاس جهانی علما و بیداری اسلامی در تاریخ ۹ اردیبهشت ۱۳۹۲ می‌فرمایند (خامنه‌ای، ۱۳۹۲):

دومین نکته، لزوم ترسیم هدف بلندمدت برای بیداری اسلامی در کشورهای مسلمان است... با شناسایی این نقطه است که می‌توان نقشه راه را ترسیم کرد و هدف‌های میانی و نزدیک را در آن مشخص نمود. این هدف نهائی نمی‌تواند چیزی کمتر از «ایجاد تمدن درخشان اسلامی» باشد. امت اسلامی با همه ابعاد خود در قالب ملت‌ها و کشورها، باید به

سومین کنفرانس الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت

واکاوی مفاهیم و نظریه‌های رایج توسعه و تجارب ایران و جهان: بر سوی نظریه اسلامی ایرانی پیشرفت

اردیبهشت و خرداد ۱۳۹۳

جایگاه تمدنی مطلوب قرآن دست یابد. شاخصه اصلی و عمومی این تمدن، بهره‌مندی انسان‌ها از همه ظرفیت‌های مادی و معنوی‌ای است که خداوند برای تأمین سعادت و تعالی آنان، در عالم طبیعت و در وجود خود آنان تعبیه کرده‌است. آرایش ظاهری این تمدن را در حکومت مردمی، در قوانین برگرفته از قرآن، در اجتهاد و پاسخگویی به نیازهای نوبه‌نوی بشر، در پرهیز از تحجر و ارتجاع و نیز بدعت و التقاط، در ایجاد رفاه و ثروت عمومی، در استقرار عدالت، در خلاص شدن از اقتصاد مبتنی بر ویژه‌خواری و ربا و تکاثر، در گسترش اخلاق انسانی، در دفاع از مظلومان عالم، و در تلاش و کار و ابتکار، می‌توان و باید مشاهده کرد. نگاه اجتهادی و عالمانه به عرصه‌های گوناگون، از علوم انسانی تا نظام تعلیم و تربیت رسمی، و از اقتصاد و بانکداری تا تولید فنی و فناوری، و از رسانه‌های مدرن تا هنر و سینما، و تا روابط بین‌الملل و غیره و غیره، همه از لوازم این تمدن‌سازی است. مشاهده می‌شود که در عرصه نظر دیدگاه رهبران ج.ا.ایران نیز بر پیشرفتی همه‌جانبه و متوازن استوار است که سعادت دنیوی و اخروی بشر را بوجود می‌آورد.

۶. چارچوب پیشنهادی

پس از آسیب شناسی برنامه‌های بلند مدت و شناسایی مشکل عدم وجود الگوی روشن و رابطه علی و معلولی صحیح میان اجزای برنامه، ایده اولیه در ایجاد روشی برای یافتن و روشن شدن این روابط ایجاد شد. نگارنده بر این باور است که برای یافتن روابط علی و معلولی در بین برنامه‌های مختلف و مشخص شدن تأثیر هر برنامه بر دیگر اجزاء برنامه لازم است تا ماتریسی دو بعدی از ابعاد مختلف برنامه ترسیم شود. در این ماتریس اثر برنامه‌های حوزه "آ" بر برنامه‌های حوزه "ب" و بالعکس آن دیده شده و به برنامه‌ریزان کمک می‌کند تا بصورت فرابخشی و ملی در تدوین برنامه عمل کنند. جدول ۴ گویای این موضوع است.

جدول ۴: ماتریس دو بعدی روابط علی و معلولی اجزاء برنامه یا اثرات برنامه‌ها بر هم

ابعاد برنامه‌ای	آ	ب	پ	...
آ	-	تأثیر آ بر ب	تأثیر آ بر پ	
ب	تأثیر ب بر آ	-	تأثیر ب بر پ	
پ	تأثیر پ بر آ	تأثیر پ بر ب	-	
...				

سومین کنفرانس الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت

واکاوی مفاهیم و نظریه‌های رایج توسعه و تجارب ایران و جهان: به سوی نظریه اسلامی ایرانی پیشرفت

اردیبهشت و خرداد ۱۳۹۳

از آنجایی که هر برنامه باید بر پایه ارزشی برخاسته از پارادایم ذهنی برنامه‌ریزان آن باشد، نگارنده بُعد سوم را نیز برای این ارزش‌ها پیشنهاد می‌کند که متغیرهای ارزشی برنامه نامیده می‌شود. با شناسایی و ورود این بُعد به برنامه‌ریزی "چارچوبی سه وجهی برای برنامه‌ریزی متوازن در حکومت اسلامی" حاصل می‌شود که در شکل (۱) دیده می‌شود. برای ملموس شدن این روش برنامه‌ریزی به کمک خبرگان فعالیت‌های زیر انجام و مدلی ۶*۶*۶ ارائه شد. در مرحله اول اقدام به شناسایی بخش‌ها یا ابعاد مختلف برنامه‌ای با نظر خبرگان شد. بخش‌های اصلی شناسایی شد؛ ۱- فرهنگی، ۲- اقتصادی، ۳- اجتماعی، ۴- علمی، ۵- آموزشی، ۶- صنعتی، ۷- سیاسی، ۸- حقوقی، ۹- قضایی، ۱۰- نظامی، ۱۱- امنیتی، ۱۲- انتظامی، ۱۳- فناوری، ۱۴- بهداشتی، ۱۵- محیط زیستی، ۱۶- درمانی، ۱۷- پرورشی، ۱۸- کشاورزی، ۱۹- انرژی، ۲۰- ارتباطات و ۲۱- مسکن و شهرسازی

شکل (۱): چارچوب سه وجهی برنامه‌ریزی متوازن در حکومت اسلامی

با کمک از خبرگان و با دسته بندی‌های موجود در عموم برنامه‌های کلان حاکمیتی در دنیا، موارد بالا را در ۶ حوزه زیر دسته بندی کردیم:

- ۱- فرهنگی (آموزشی، پرورشی)
- ۲- اجتماعی (قضایی، انتظامی، بهداشتی، ارتباطات)
- ۳- اقتصادی (صنعتی، فناوری، محیط زیستی، کشاورزی، انرژی، مسکن و شهرسازی)
- ۴- حقوقی - آنچه که به حقوق شهروندان جامعه مربوط است - (حقوقی، نظامی، امنیتی، قضایی، انتظامی)

سومین کنفرانس الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت

واکاوی مفاهیم و نظریه‌های رایج توسعه و تجارب ایران و جهان: بر سوی نظریه اسلامی ایرانی پیشرفت

ارده‌بشت و خرداو ۱۳۹۳

۵- سیاسی

۶- علمی (آموزشی، پرورشی، فناوری)

با مطالعه موارد بالا به روشنی در هم تنیدگی حوزه‌های مختلف دیده می‌شود. برای رعایت توازن پیشنهاد می‌شود ابتدا برای هرگونه برنامه‌ریزی کلانی ماتریس دو بعدی و ۶*۶ از مولفه‌های بالا طراحی (جدول ۵) و در هر سلول از خانه‌های آن نیازها یا وابستگی‌ها، اهداف و سیاست‌های متقابل هر حوزه در حوزه دیگر مشخص شود.

از آنجایی که در ج.ا.ایران می‌بایست ارزش‌های الهی و دینی بر اساس آموزه‌های اسلامی حکمفرما شود، در این تحقیق به بررسی حق مردم بر حاکمیت با توجه به پیشنویس

جدول ۵: ماتریس دو بعدی

ردیف متغیرهای حوزه برنامه	فرهنگی	فرهنگ-فرهنگ	اجتماعی	اقتصادی	حقوقی	سیاسی	علمی
فرهنگی	فرهنگ-فرهنگ	فرهنگ-اجتماع	فرهنگ-اقتصاد	فرهنگ-حقوق	فرهنگ-سیاسی	فرهنگ-علم	
اجتماعی			اجتماع-اقتصاد				
اقتصادی			اقتصاد-حقوق				
حقوقی			حقوق-سیاست				
سیاسی			سیاست-اقتصاد				
علمی			علمی-اقتصاد				

اسناد نقشه فرهنگی کشور و نیز بیانات امام و رهبری در موضوع اهداف و شعارهای اصلی انقلاب اسلامی پرداخته و چندین متغیر ارزشی را انتخاب کردیم که شاید بتواند تمامی این حقوق را پوشش دهد. از بین متغیرهای انتخابی ۶ متغیر با نظر پنل خبرگان مشخص شد. این متغیرها همان متغیرهای ارزشی برنامه می‌باشد که عبارتند از:

۱- کرامت انسانی

۲- عدالت

۳- اخلاق حسنه

۴- استقلال و آزادی (فردی و اجتماعی)

۵- عقلانیت

۶- هویت (خودشناسی که زمینه خدانشناسی است)

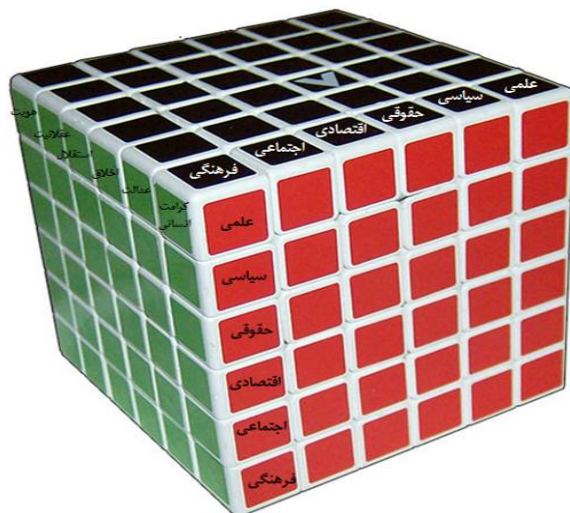
حاصل تلفیق سه بُعد مذکور مکعب برنامه‌ریزی ۶*۶*۶ است که مدل سه وجهی

برنامه‌ریزی متوازن در حکومت اسلامی را می‌تواند تشکیل دهد. این مدل در شکل ۲ نمایش داده شده است.

سومین کنفرانس الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت

واکاوی مضامین و نظریه‌های رایج توسعه و تجارب ایران و جهان: به سوی نظریه اسلامی ایرانی پیشرفت

اردیبهشت و خرداد ۱۳۹۳

شکل (۲): مدل سه وجهی برنامه‌ریزی متوازن در حکومت اسلامی

برای تدوین برنامه‌های کلان در هر بخش یا بُعد برنامه‌ای با در نظر گرفتن دیگر ابعاد و ارزش‌های مورد تأکید، مکعب مربوط تکمیل خواهد شد. برای مثال برای تدوین برنامه در بُعد فرهنگ همه ابعاد از جمله بُعد علمی را در نظر گرفته و با تأکید بر ارزش‌های ۶ گانه برنامه را تدوین خواهیم کرد. یک نمونه این مکعب‌های کوچک برنامه در شکل ۳ آمده‌است.

شکل (۳): مکعب تدوین برنامه با توجه به دو بعد فرهنگی- علمی و ارزش کرامت انسانی

۷. نتایج بررسی چارچوب پیشنهادی

از آنجایی که تدوین یک برنامه بلندمدت ملی بر اساس این چارچوب نیازمند به تأیید آن توسط خبرگان برنامه‌ریزی هستیم، برای اثبات چارچوب فوق از روش دلفی فازی و پرسش از خبرگان استفاده شد. همچنین برای نمونه‌گیری از روش غیر احتمالی " گلوله برفی" (Saunders, 2003, 171) استفاده شد.

پانل دلفی شامل ۱۱ عضو متشکل از ۴ عضو هیأت علمی با درجه دکترا، یک عضو هیأت علمی و دانشجوی دکترا، ۲ دانشجوی دکترا و ۴ کارشناس ارشد مدیریت و برنامه-

ریزی شاغل در معاونت توسعه مدیریت و سرمایه انسانی رئیس جمهور، تشکیل شد. همه این اعضاء دارای سابقه کار در حوزه برنامه‌ریزی با میانگین ۱۲ سال هستند. چهارچوب سه وجهی و مدل مکعب ۶*۶*۶ با دو دور پرسش به روش دلفی و ایجاد تغییراتی با نظرات اصلاحی و پیشنهادی در چارچوب اولیه حاصل و چارچوب بالا مورد تایید قرار گرفت. همچنین نظر خبرگان در رابطه با سوال اصلی تحقیق مثبت اعلام شد. یعنی با حرکت در مسیر چهارچوب سه وجهی برنامه‌ریزی متوازن می‌توان میان متغیر اصلی تحقیق - کارآمدسازی الگوی اسلامی - ایرانی پیشرفت ملی - و عوامل و مؤلفه‌های اساسی برنامه ریزی کلان، رابطه مستقیم و موثر یافت.

۸. نتیجه‌گیری

نگارنده تأکید خود را روی چهارچوب سه وجهی برنامه‌ریزی معطوف داشته است و مدل منبعث از آنرا تنها برای ملموس شدن چهارچوب ارائه داده‌است. بنابر این تکمیل مدل ۶*۶*۶ می‌تواند توسط تیم‌های خبره انجام شده و مورد تجدید نظر و باز تعریف قرار گیرد. با اینحال با تشکیل مکعب برنامه ریزی پیشنهادی به مانند شکل ۲ زمینه‌ای ایجاد خواهد شد تا برنامه‌ریزان در ۲۱۶ خانه این مکعب کلیه امور کشوری را در نظر داشته و به صورت منسجم برنامه‌ریزی کنند. کاری که تا پیش از برنامه پنجم توسعه در حالتی خوش بینانه تنها روی یک ضلع این مکعب انجام شده است. در برنامه پنجم نیز تنها یک بعد فرهنگ در نظر گرفته شده و به ماتریسی ۱*۶ تأکید شده است که در عمل به شکل کامل اجرا نیز نشد. ویژگی اساسی چارچوب پیشنهادی و مدل منبعث از آن، نمایاندن و پیش‌بینی سلول-های خالی و توجه نشده در برنامه‌های حاکمیتی، چارچوب‌بندی افکار برنامه‌ریزان کلان و ایجاد رابطه بین ابعاد و حوزه‌های مختلف برنامه‌ریزی کلان است. مدل مذکور توانایی تحقق سطح هشتم و حتی سطح نهم مدل سیستم‌های بولدینگ را دارد.

۹. تشکر

لازم است در پایان بدینوسیله از راهنمایی دلسوزانه استادان محترم آقای دکتر سید مهدی الوانی و آقای دکتر محمدعلی رضانی فرانی تشکر نماید.

سومین کنفرانس الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت

واکاوی مفاهیم و نظریه‌های رایج توسعه و تجارب ایران و جهان: بر سوی نظریه اسلامی ایرانی پیشرفت

اربدیشت و خرداد ۱۳۹۳

فهرست مراجع

تجلی، سید آیت‌الله. (۱۳۸۱). مروری بر برنامه‌های توسعه پیش و پس از انقلاب. ماهنامه اطلاعات سیاسی و اقتصادی، شماره ۱۷۵-۱۷۶: ۲۰۹-۱۹۸.

حسامیان، فرخ. اعتماد، گیتی. حائری، محمدرضا. (۱۳۷۷). شهرنشینی در ایران. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

حسینی خامنه‌ای، سید علی. (۱۳۹۱). بیانات در دیدار جوانان استان خراسان شمالی. بازیابی شده (در تاریخ ۱۳۹۲، ۱۲، ۲۰) از: پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای:

<http://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=21252>

حسینی خامنه‌ای، سید علی. (۱۳۹۲). بیانات در اجلاس جهانی علما و بیداری اسلامی. بازیابی شده (در تاریخ ۱۳۹۲، ۱۲، ۲۰) از: پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای:

<http://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=22405>

خاندوزی، سید احسان. (۱۳۸۹). ارزیابی شیوه برنامه ریزی توسعه در ایران (۸۸-۱۳۶۸). فصلنامه برنامه ریزی و بودجه، شماره ۱۱۰: ۱۲۸-۹۹.

دبیرخانه نشست اندیشه‌های راهبردی. (۱۳۹۰). کتاب نخستین نشست اندیشه‌های راهبردی الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت. تهران: انتشارات پیام عدالت. رزاقی، ابراهیم. (۱۳۶۸). اقتصاد ایران. تهران: نشرنی.

سازمان برنامه و بودجه. (۱۳۷۷). سابقه برنامه‌ریزی در ایران. تهران: مرکز مدارک علمی و انتشارات. سازمان مدیریت و برنامه ریزی کشور. (۱۳۸۲). قانون برنامه سوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران (۸۳-۱۳۷۹). تهران: مرکز مدارک علمی و انتشارات، چاپ دوم.

سازمان مدیریت و برنامه ریزی کشور. (۱۳۸۳). قانون برنامه چهارم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۸۸-۱۳۸۴). تهران: مرکز مدارک علمی، موزه و انتشارات، چاپ دوم.

شبکه تحلیلگران تکنولوژی ایران. (۱۳۸۸). گزارش درباره برنامه پنجم توسعه ۱. آسیب شناسی برنامه‌های توسعه در ایران. بازیابی شده (در تاریخ ۱۳۹۲، ۱۲، ۲۰) از: پایگاه مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی:

<http://rc.majlis.ir/fa/report/show/738959>

سومین کنفرانس الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت

واکاوی مفاهیم و نظریه‌های رایج توسعه و تجارب ایران و جهان: به سوی نظریه اسلامی ایرانی پیشرفت

اربدی‌بشت و خردلو ۱۳۹۳

شیرزادی، رضا. (۱۳۸۸). برنامه‌های توسعه در ایران بعد از انقلاب. فصلنامه تخصصی علوم سیاسی، شماره یازدهم: ۲۹-۴۳.

قانون برنامه پنجساله توسعه جمهوری اسلامی ایران (۱۳۹۴-۱۳۹۰). (۱۳۹۰). تهران: انتشارات دوران.

قدیری معصوم، مجتبی. (۱۳۷۷). توان سنجی نواحی جغرافیایی ایران برای برنامه ریزی توسعه اقتصادی مورد مطالعاتی دشت مغان. پایان نامه در مقطع تحصیلی دکتری. دانشگاه تهران، تهران.

قدیری معصوم، مجتبی، علیقلی زاده فیروزجایی، ناصر. (۱۳۸۲). جایگاه روستا و کشاورزی در برنامه‌های عمرانی قبل از پیروزی انقلاب اسلامی ایران. فصلنامه پژوهش‌های جغرافیایی، شماره ۴۶: ۱۱۵-۱۳۰.

لطیفی، غلام‌رضا. (۱۳۸۸). سیر تحول برنامه‌های آمایش سرزمین در برنامه‌های قبل و بعد از انقلاب. فصلنامه برنامه ریزی رفاه و توسعه اجتماعی، شماره اول: ۱۱۱-۱۴۷.

مرکز تحقیقات اقتصاد ایران. (۱۳۷۸). مجموعه مقالات همایش پنجاه سال برنامه ریزی توسعه در ایران، جلد اول و دوم.

موسوی خمینی، روح‌الله. (۱۳۶۷) صحیفه نور: سیاست‌های کلی نظام اسلامی در دوران بازسازی کشور. جلد ۲۱. بازیابی شده (در تاریخ ۱۳۹۲، ۱۲، ۲۰) از: پایگاه تبیان:
<http://www.tebyan.net/newindex.aspx?pid=58950&vn=21&gpn=155&mi=9309>

ورمرزیار، حسن. تهرانی، ایمان. (۱۳۸۹). گزارش ارزیابی کلی برنامه‌های توسعه بعد از انقلاب. بازیابی شده (در تاریخ ۱۳۹۲، ۱۲، ۲۰) از: پایگاه مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی:
<http://rc.majlis.ir/fa/report/show/782075>

ورمرزیار، حسن. جهانگرد، اسفندیار. (۱۳۹۱). گزارش مجموعه مطالعات الگوی مطلوب برنامه ریزی برای ایران ۹. بررسی تطبیقی نظام‌های برنامه ریزی ایران طی برنامه‌های قبل و بعد از انقلاب اسلامی. بازیابی شده (در تاریخ ۱۳۹۲، ۱۲، ۲۰) از: پایگاه مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی:

<http://rc.majlis.ir/fa/report/show/820739>

Saunders, M., Lewis, P., Thornhill, A. (2003). Research methods for business students, 3rd Ed. . Harlow, England: Prentice Hall.